

A CRITICAL RECEPTION: GERMAN INFLUENCE IN THE WORK OF MIHAI EMINESCU DURING 1890 – 1905

Ioana ȘTEFAN, PhD Candidate, University of Oradea

Abstract: The need for this research it is an indisputable fact, despite having talked so much in literary criticism about Eminescu's affinity work with German literature, philosophy and culture, are still some gaps. To see where they started these errors we considered necessary an investigation about history reception of the German influence in Eminescu's work. The period 1905 - 1918 is of major importance, because the critics identified the first highlights of german sources Eminescu's work. In this article are discussed opinions of next critics: Ion A. Rădulescu Pogoneanu, Mihail Dragomirescu, C. Spiru Hasnaș. The Romanian critics opinion are compared with German critics' opinion.

Keywords: Eminescu, German literature, German philosophy, German culture

Dacă înainte de 1905 accentul cădea pe relevarea superiorității eminesciene, afinitățile cu reprezentanții perioadei romantice germane fiind doar enumerate, lipsind analiza și exemplificarea pe baza operei, după această dată ideile filosofice ce-și au originea în cugetarea marilor gânditori germani (Kant și Schopenhauer), revin obsesiv ca teme principale sau secundare ale studiilor și articolelor.

Deși accentul a căzut și în prima perioadă asupra acestor problematici, modul de abordare diferă, astfel încât se poate observa o dezbatere mult mai complexă, structurată și clar argumentată, iar unele articole ajung chiar să dobândească o importanță majoră în cadrul criticii literare pentru obiectivitate și profunzimea lor.

În privința celorlalte elemente comune lui Eminescu și romantismului german (teme, motive sau alte afinități cu cei mai reprezentativi autori), ele sunt, am pute spune, aproape ignorate. Se regăsesc printre studii doar simple aserțiuni, maxim însoțite de unul – două exemple, și aceste neanalizate.

I. Ion A. Rădulescu Pogoneanu – filosoful văzut prin prisma unui suflet de poet

Dacă până acum articolele și scrierile criticilor sau atingeau tangențial problema influențelor germane sau o abordau general risipind patru-cinci exemple printre rânduri, - Dr. I Pătrășcoiu fiind singurul care încearcă să trateze o temă din această categorie de la început la final – articolul lui Ion A. Rădulescu Pogoneanu *Kant și Eminescu. Traducerea criticii rațiunii pure*”, apărut în iunie-august 1906, se remarcă prin concizie și claritate printr-o dezbatere completă, cu pașii urmați vizibil relevați. Articolul surprinde pe de o parte axarea în jurul problematicei influenței lui Kant asupra gândirii lui Eminescu reflectată în poezie și proză, pe de altă parte analiza traducerii *Criticii rațiunii pure* făcută de Eminescu.

În prima parte printre lucrările abordate este reliefată nuvela *Sărmanul Dionis* pentru fantezia romantică unde „Eminescu își ia zborul în lumea închipuirii pe aripile teoriilor lui Kant despre spațiu și timp, interpretate de un suflet de poet: *În faptă lumea-i visul sufletului nostru. Nu există nici timp, nici spațiu – ele sunt numai în sufletul nostru. Trecut și viitoriu e*

în sufletul meu, ca pădurea într-un sâmbure de ghindă...”¹. Potrivit opiniei lui Ion A. Rădulescu Pogoneanu „orice filosof are închis în sine un poet și orice mare poet ascunde un filosof în sufletul său”² de aceea studiul său are în vedere legătura dintre poeziile eminesciene și ideile filosofice care au prins rădăcini în sufletul scriitorului încolțind mereu sub forme diverse. Pentru a identifica această legătură autorul apelează la contextul social și la notațiile din manuscrise, făcute în urma lecturilor lui Kant, din care reiese dispoziția sufletească creată de acestea. Astfel reperează închipuirea mistică din *Sărmanul Dionis* ca fiind scrisă la Berlin, având în vedere data apariției în *Convorbiri literare* (1872 – 1 ian. 1873), fapt ce face incontestabil contactul în prealabil cu *Critica rațiunii pure*. La această constatare se adaugă citatul din manuscrisul lui Eminescu „ Da! Orice cugetare generoasă, orice descoperire mare purcede de la inimă și apelează la inimă. Este ciudat: când cineva a pătruns odată pe Kant, când e pus pe același punct de vedere atât de înstrăinat acestei lumi și voințelor ei efemere – mintea nu mai e decât o fereastră prin care pătrunde soarele unei lumi nouă, și pătrunde la inimă”³, care vine ca un nou argument indisputabil. Autorul prezintă o cugetare eminesciană desprinsă de pe urma lecturilor lui Kant, pe care Eminescu a reluat-o și în cadrul unei nuvele fără titlu, rămasă în stare de fragment și publicată în volumul *Scrieri politice și literare*, vol. I, Editura Minerva, 1905 sub titlul de *Archaeus*. De remarcat sunt însă reflectările acestor cugetări surprinse în diverse poezii precum *Criticilor mei*, *Satira I* sau *Împărat și proletar*. Analizând aceste cugetări Ion A. Rădulescu Pogoneanu mai reliefează și frumusețea lor plastică. De ce evidențiază cu atenție sporită și insistent această plasticitate?! Tocmai pentru a dovedi și a concluziona că „ în această filosofie de poet nu ne putem aștepta să găsim severitatea unui sistem de gândire disciplinată care păstrează caracterul unei consecvențe științifice”⁴ Ideile despre aprioritatea timpului și a spațiului se îmbină cu alte elemente într-o liberă visare a unui tânăr romantic. Autorul deslușește și fine accente ale filosofiei budhiste sau ale doctrinei materialiste influențată de Schopenhauer sau de David Friedrich Strauss (*Der alte und der neue Glaube*), pentru aceasta din urmă aducând argument nuvela *Cristos a înviat*. Cu toate acestea simpla precizare a titlului, fără o dezbatere a textului, nu ne convinge să dăm crezare unei presupunerii, doar pentru că este enunțată cu fermitatea unei convingeri. Această abaterea de la firul principal al subiectului dezbătut nu prezintă nicio utilitate.

Toate exemplificările, analizele, contextele studiate, exceptând „parantezele”, au o finalitate precisă și valoroasă, aceea de a dovedi *cum* este influențat Eminescu de Kant. Valoarea articolului nu rezidă în simpla și banala argumentare a unei legături de influențare, ci în reliefașarea asemănărilor și deosebirilor dintre spiritul unui poet și cel al unui filosof, fapt ce duce la evidențierea filosofiei din poezia eminesciană. Ion A. Rădulescu Pogoneanu dovedește prin studiul întreprins, că Eminescu nu a fost adeptul sau creatorul unui sistem filosofic disciplinat, neputând adapta sufletului său de tânăr romantic severitatea unei astfel de gândiri. El este cel care citește scrierile lui Kant, iar sâmburele ideilor esențiale din cugetarea marelui filosof prinde rădăcini care odrăslesc și proza și poeziile eminesciene.

¹ Ion A. Rădulescu Pogoneanu *Kant și Eminescu. Traducerea criticii rațiunii pure* în *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu*, Secolul XX, vol. V, Editura Saeculum I.O., București, 2005, p. 158

² Ibidem, p. 159

³ Ms. 2287 al Bibliotecii Academiei Române, f. 11. Publicată și în M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*, vol. I, Ed. Minerva, 1905, p. 24

⁴ Ion A. Rădulescu Pogoneanu *Kant și Eminescu. Traducerea criticii rațiunii pure* în *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu*, Secolul XX, vol. V, Editura Saeculum I.O., București, 2005, p. 165

A doua parte a studiului este consacrată traducerii *Criticii rațiunii pure* regăsită în manuscrisele lui Eminescu de la Biblioteca Academiei Române. Aici atenția și minuțiozitatea autorului devin și mai evidente, Ion A. Rădulescu Pogoneanu reușind să întreprindă o abordare critică de excepție a traducerii la baza căreia se observă studiul aprofundat și detaliat al manuscriselor.

Atât corectitudinea și claritatea explicitării filosofiei din opera eminesciană cât și numeroasele referiri argumentate la operă, fac din lucrarea lui Ion A. Rădulescu Pogoneanu o importantă treaptă, ce nu poate fi ignorată, spre cunoașterea influenței germane din opera lui M. Eminescu.

II. Mihail Dragomirescu – elemente „străine” provenite din romantismul german

Mihail Dragomirescu atinge și el problema înrudirii dintre Eminescu și romantismul german, în numeroase studii și articole. În ceea ce privește concepția despre pesimismul lui Schopenhauer, consideră că acesta a atins doar personalitate omenească a lui Eminescu, cea artistică dobândind un pesimism propriu: „Eminescu nu este pesimistul schopenhaurian; el este un om cu o simțire proprie a lucrurilor...”⁵ Ioana Vasiloiu sintetizează viziunile criticilor de până la M. Dragomirescu despre pesimismul eminescian astfel: „Dacă Grama considera că pesimismul eminescian își are originea în opera lui Schopenhauer, poezia fiind o imitație a filosofiei acestuia, dacă Gherea – principala țintă a discursului polemic dragomirescian – susținea că mediul social este cauza decepționismului poetului, autorul „teoriei capodoperei” reia, sprijinindu-se pe conceptele redefinite de Proust în studiul *Contre Sainte-Beuve*, viziunea maioresciană”⁶

Analizând în articolul *Valoarea literară a prozei poetice a lui Mihail Eminescu*, apărut în 15 octombrie 1908, trei opere în proză și anume *Făt Frumos din Lacrimă*, *Cezara* și *Sărmanul Dionis*, exegetul constată cu certitudine că acestea cuprind diverse elemente specifice romantismului german, le reperează în cadrul operelor și își motivează aserțiunile. În *Făt - Frumos din Lacrimă* printre elementele „străine, pline de-o bolnăvicioasă strălucire, datorite îndeosebi literaturii romantice germane”⁷ identificate se află azvârlirea lui Făt-Frumos de către Ghenar, după care a căzut ars de fulgere în mijlocul pustiului, și mai ales călătoria în lună a sufletelor moarte împreună cu fata pe care scos-o din robia Mizeinopti. Autorul consideră aceste situații străine poporului român și este pe deplin îndreptățit să afirme că au fost preluate de la germani. De altfel basmele populare germane sunt majoritatea construite în jurul unor asemenea elemente și teme înfiorătoare.

M. Dragomirescu consideră că gândirea abstractă de la care pornește Eminescu aparține unui sistem străin, prin urmare toate consecvențele și modalitățile de realizare a gândirii se datorează aceluși sistem. În ceea ce privește *Sărmanul Dionis*, aici autorul regăsește cea mai mare parte a influenței lui Kant și a romantismului german, dar o evaluează ca fiind „una din cele mai strălucite probe a extraordinarei inteligențe și imaginații a marelui nostru

⁵ Mihail Dragomirescu - *M. Eminescu*, Editura Junimea, Iași, 1976, p. 106

⁶ Ioana Vasiloiu *Receptarea critică a lui Eminescu până la 1930*, Editura Muzeului Literaturii Române, București, 2008, p. 285

⁷ Mihail Dragomirescu „*Valoarea literară a prozei poetice a lui Mihail Eminescu*” în *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu*, Secolul XX, vol. VI, Editura Saeculum I.O., București, 2006, p. 92

poet”⁸ Tocmai această definiție a originalității eminesciene, în diferite circumstanțe, îl plasează pe Dragomirescu pe un loc important, recunoscut și de critica contemporană: „În pofida limitelor pe care exegeza să le impune creației poetice eminesciene (explicarea acesteia numai din punct de vedere estetic) Dragomirescu are incontestabilul merit de a fi definit originalitatea operei”⁹ Pe lângă acesta tot lui îi datorăm și punctarea corectă a unor înrâuriri de factură romantică germană în opera eminesciană, în special în prozele *Făt Frumos din Lacrimă*, *Cezara* și *Sărmanul Dionis*.

III. C. Spiru Hasnaș – relevarea legăturii Eminescu – Schopenhauer

Pe parcursul studiilor critice am întâlnit de multe ori până la această dată (1914) alăturarea a două nume: Eminescu și Schopenhauer. Deși este cea mai cunoscută comparație care apare când vorbim despre influența culturii germane asupra lui Mihai Eminescu, totuși a fost tratată cu observabila superficialitate tipică perioadei respective. În 14 iunie 1914 C. Spiru Hasnaș oferă publicului articolul *Eminescu și Schopenhauer* unde arată „că chestiunea raporturilor între cugetarea lui Eminescu și cea a filosofului german e atinsă pretutindeni într-un chip vag. Și totuși, e, desigur, una dintre cele mai însemnate probleme ce se pot pune relativ la originalitatea și dezvoltarea evolutivă a personalității lui Eminescu.”¹⁰

Autorul face, pentru început, un periplu prin critica literară semnalând constatările celor mai cunoscuți exegeți asupra legăturii în discuție. Primul care îl numește pe Eminescu „cunoscător” al filosofiei lui Platon, Kant și Schopenhauer, al credinței creștine și budiste, fără însă, a analiza în amănunt aceste constatări, este, după cum bine știm, Titu Maiorescu. Dacă Maiorescu se rezumă la simpla recunoaștere, Gherea este cel care neagă complet influența schopenhauriană, motivând că sursa pesimismului eminescian ar fi doar mediul social european și în special cel românesc. Mai mult, criticul se întreabă cu ar fi putut Schopenhauer avea vreo înrâurire asupra lui Eminescu, dacă în perioada când scriitorul român învăța în Germania, filosoful murise. Și tot atunci Dühring era în viață, propagându-și cu entuziasm optimismul și părerile împotriva lui Schopenhauer și Hartmann. Modul în care criticul pune problema, că Schopenhauer nu l-ar fi putut influența pe Eminescu deoarece murise, ne surprinde enorm. Adică opera unui scriitor sau a unui filosof moare o dată cu el, sau devine neputincioasă în a-și mai exercita influența?! Nu mai puțin uimitoare sunt afirmațiile lui Adamescu, care pune alături de numele poetului român pe Confucius, Platon, Spinoza, Fichte și Kant, fără însă nici măcar a aminti de Schopenhauer. C. Spiru-Hasnaș nu amintește că și Ion Scurtu, I. Pătrășcoiu și N. Sulică au avut lucrări pe această temă sau articole care atingeau problema dezbătută. Cu siguranță însă, că o abordare clară, bine structurată și concisă a legăturii ce se poate stabili între cugetările celor doi nu apăruse până la acel moment. C. Spiru Hasnaș își ia inițiativa de a întocmi acest studiu necesar, care vine să limpezească orice nelămurire cu aceeași perspicacitate cu care Ion A. Rădulescu Pogoneanu realizase panorama relației Eminescu-Kant. Criticul începe prin a scoate de sub semnul întrebării influența lui Schopenhauer asupra lui Eminescu. După constatările biografilor

⁸ Ibidem, p. 100

⁹ Ioana Vasiloiu *Receptarea critică a lui Eminescu până la 1930*, Editura Muzeului Literaturii Române, București, 2008, p. 287

¹⁰ C. Spiru Hasnaș „*Eminescu și Schopenhauer*” în *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu*, Secolul XX, vol. XVII, Editura Saeculum I.O., București, 2008, p. 6

Eminescu face cunoștință cu filosofia schopenhauriană ca student la Viena, Jena sau Berlin. Perioada 1869 – 1874 este una glorioasă și de mare răsunset pentru pesimismul german. Lucrarea sa fundamentală *Die Welt als Wille und Vorstellung* este editată pentru prima oară în 1818, dar în prima jumătate a secolului a fost cu totul ignorată: „oficialitatea și școlile l-au ținut sub tăcere pentru că era un neîmpăcat dușman al hegelianismului, iar publicul cel mare nu l-a cunoscut pentru că nu-l revela nimeni. Abia după douăzeci și șase de ani îndrăznește Schopenhauer să scoată a doua ediție a lucrării sale fundamentale, dar și această rămâne în umbră”¹¹. În anul precedent morții sale (1859) Schopenhauer este relevat publicului de o revistă engleză *Edinburg Review* și scoate a treia ediție a operei sale capitale, prin care își începe cu adevărat acțiunea. După moartea sa, elevii săi Frauenstaedt și Ed. V. Hartmann autorul *Filosofiei inconștientului* asigură prelungirea ideilor sale despre pesimism. În consecința acestui fapt se începe o luptă de contracarare a curentului pe plan european prin E. Caro în Franța, James Sully în Anglia și H. Dühring în Germania. Prin urmare moartea lui Schopenhauer nu constituie finalizarea influenței lui ci, din contră, o întărire, înrăuirile sale asupra lui Eminescu găsindu-și o justificare cât se poate de logică, mai ales că în 1870 această influență era cea mai puternică, după cum opinează și C. Spiru Hasnaș.

În continuare criticul prezintă sub ce aspecte apare exercitată aceasta în opera eminesciană. Poetul român inspiră cititorilor încrederea în prețul vieții și în existența unui ideal oricât ar fi el de îndurerat. Detașarea de o deznădejde iminentă și totală nu face parte, bineînțeles, dintre atitudinile specific schopenhauriene. Criticul opinează că „dintre cele două suflete care se luptau în pieptul lui Eminescu, cugetătorul *singur* e dator cu câteva din gândurile sale filosofului german; acestea însă sunt atât de bine ferecate în armătura propriei sale cugetări, încât nu pot fi dezlipite din ea decât smulgându-le cu oarecare efort”¹². Unul din cele câteva gânduri ale filosofului german, recognoscibil în poemele eminesciene este concepția asupra unei unități fundamentale ale vieții. Această unitate esențială este dorința eternă și universală pe care Schopenhauer o numește „voință”. Reprezentarea schematică a pesimismului identic la Eminescu și Schopenhauer ar fi astfel: viața e dorință, dorința – durere, deci viața devine o durere. Doar că poetul român a integrat această cugetare fundamentală în cadrul poeziilor, dându-i originalitate și „îndepărtând-o” oarecum, cum remarcă autorul, de textul original german prin această îmbinare cu versurile românești. Alte puncte comune între cei doi se pot observa la nivelul concepției despre amor – văzut ca o iluzie din care e necesară trezirea – și despre femeia privită cu dispreț, ca un instrument inconștient al acestei iluzionări. *Dalila* este considerată de exeget „o glossă pe motivul aforismelor”¹³ preluate de la gânditorul german. Sunt remarcate și deosebiri esențiale între cei doi cele mai importante axându-se în jurul patriotismului. Pentru Eminescu iubirea față de popor și de patrie sun mai presus de orice, în schimb Schopenhauer consideră acestea niște lucruri inferioare, specifice unor categorii de oameni care, în lipsa calităților personale, își atribuie virtuțile întregului popor.

C. Spiru Hasnaș concluzionează: „În genere însă putem spune că ea [influența lui Schopenhauer asupra lui Eminescu] s-a mărginit la furnizarea elementelor filosofice, teoretice ale pesimismului lui Eminescu, dar că acestea le-a elaborat într-un chip personal, le-a altoit cu

¹¹ Ibidem, p. 6

¹² Ibidem, p. 7

¹³ Ibidem, p. 8

izbândă pe sensibilitatea sa foarte delicată și le-a făcut astfel să devină parte integrantă din concepția sa filosofică pesimistă. Personalitatea lui Eminescu nu a fost creată dar a fost îmbogățită prin acest împrumut.”¹⁴ El își autoevaluează articolul ca o „schițare foarte sumară”, dar citatele și exemplificările atât din opera poetului român, cât și din cea a filosofului german abundă pe tot parcursul observărilor critice.

Articolul lui C. Spiru Hasnaș constituie unul din cele mai complexe și mai corecte abordări a unei părți din influența germană reflectată în opera lui Mihai Eminescu, din perioada de până la 1918.

IV. Câteva constatări concluzive

Deși reperele identificate în această perioadă au fost relativ puține, în comparație cu ce va aduce exegeza următoarelor perioade, totuși aici își au rădăcina și primele erori de identificare ale unor similitudini între Eminescu și unii scriitori germani. Aceste confuzii se datorează, în special, receptării eronate de către critica literară românească a operelor și autorilor germani. Unul din motivele acestei receptări este interpretarea textelor autorilor germani pe baza traducerilor în limba română, care nu redau cu fidelitate originalul, de multe ori apărând și modificări grave ale sensului primar. Se pedalează foarte mult pe niște influențe nefondate, cum ar fi cea a lui Goethe sau Schiller, dar nici un critic nu are inițiativa de a dovedi aceste influențe. Simpla alăturare a unor poezii ce „par” să conțină idei similare, nu este un motiv suficient pentru a pune semn de egalitate între doi autori, sau de a decreta că unul trebuie să fi fost influențat de celălalt. Unele idei și teme generale sunt vehiculate în diverse epoci, de autori aparținând unor curente sau orientări distincte. Important este modul de prelucrare a respectivelor teme, astfel încât produsul final (poezia sau proza) să prezinte trăsături specifice curentului respectiv. Dacă s-ar fi luat versurile, atât de mult citate, din *Faust*, al lui Goethe și s-ar fi făcut o interpretare completă pe baza originalului în limba germană, ținându-se cont de părerile exegeților germani, și s-ar fi făcut același lucru cu poemele lui Eminescu în limba română, ar fi fost foarte ușor de remarcat că nu se poate constata nicio influență. Se regăsește printre articolele vizate și numele lui Hölderlin, ca reprezentant al romantismului german, iar ca urmare a acestui fapt este enunțată, desigur, și influența sa, ca romantic, asupra lui Eminescu. Afirmațiile nu sunt însoțite de niciun fel de argumente, nu putem deci să constatăm cu certitudine unde s-a dorit relevarea influențelor și ce motive a avut autorul să ajungă la această concluzie. Cert este faptul că încă din această perioadă a pornit o idee greșită, de receptare a scriitorilor germani, pe care viitorii exegeți au luat-o ca fiind bună și au continuat-o prin interpretări și analize complexe. Această idee este încadrarea lui Hölderlin, într-o orientare eronată. El nu se încadrează în curentul romantic ci face parte din categoria „Einzelgänger”, alături de încă doi autori. Reprezentantii acestei categorii însumează trăsături din diverse curente și, fără a se sustrage epocilor istorice, formează o grupare nouă, autentică. Faptul că Hölderlin a trăit în perioada romantismului german, nu trebuie confundat cu încadrarea lui în acest curent. Mai întâi de toate este necesară o profundă analiză a operei și vieții, dar nu fără consultarea exegeților germani.

O altă caracteristică ce se poate observa în articolele, volumele sau prelegerile din această perioadă este absența unui alt fel de abordare a legăturii dintre Eminescu și

---

¹⁴ Ibidem, p. 10

romantismul german, decât a celui sub denumirea de „influență”. Influența se definește ca o acțiune exercită asupra unui scriitor conducând la schimbarea stilului său și este sinonim cu „înfrâurire”. Dar există termeni mult mai potriviți pentru a releva această relație, care sunt folosiți cu succes de către critica contemporană. Similitudinea reprezintă relația ce se poate stabili între doi scriitori sau între operele lor care seamănă exact sau o comparație bazată pe existența unor proprietăți comune. Afinitatea este potrivire între autori sau între textele lor datorită asemănării spirituale. Termenii de „afinitate” sau „similitudine” se potrivesc mult mai bine în ceea ce privește legătura Eminescu – romanticii germani, iar cei de „influență” sau „înfrâurire” sunt reprezentativi pentru relația Kant sau Schopenhauer – Eminescu.

Prin urmare putem conchide afirmând că studiile critice din perioada de până la 1918 oferă primele repere de identificare a surselor de origine germană din creația eminesciană. Aceste repere abordează o paletă variată de idei, unele constituind temelia viitoarelor exegeze, iar altele rădăcina unor erori de receptare a literaturii germane.

Bibliography

Academia română, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu, Secolul XIX*, vol. I - III, București: Editura Saeculum I.O., 2002

Academia română, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, *Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu, Secolul XIX*, vol. I - XXIX, București: Editura Saeculum I.O., 2004 – 2011.

Sorensen, Algot Bengt, *Geschichte der deutschen Literatur*, Band I und Band II, C. H. Beck Verlag, 1997

Vasiloiu, Ioana, *Receptarea critică a lui Eminescu până la 1930*, Editura Muzeului Literaturii Române, București, 2008